

Ylli HASHANI

KOLONIZIMI DHE SHPËRNGULJET GJATË PERIUDHËS 1919-1941, PROCES PËR NDRYSHIMIN E STRUKTURËS ETNIKE NË KOSOVË

Pas vendosjes së pushtetit serb në Kosovë në vitin 1918, dobësimin e kompaktësisë etnike shqiptare e ndihmoi edhe ndarja territoriale administrative që zbatoi Beogradi zyrtar. Ajo filloi në vitin 1918, me anë të “Dekretligjit mbi sundimin dhe rregullimin e krahinave të çliruara”, që ishte organizuar në qarqe dhe rrethe, e po ashtu kjo ndarje ishte përcjellë në vitin 1919 edhe me një ndarje ushtarake.¹ Kjo kishte mbetur e tillë deri në një riorganizim të ri që kishte ndodhur në prill të viti 1922, sipas Dekretligjit të ri mbi ndarjen territoriale të Mbretërisë Serbo-Kroate-Slllovene në Krahina. Kjo ndarje u zbatua duke ndarë ose bashkuar pjesë të ndryshme me territoret fqinje e si e tillë ishte kryekëput për ta dobësuar strukturën etnike të popullit shqiptar. P.sh. Mitrovica, Vuçitërna dhe Drenica ishin futur në krahinën e Rashkës, kurse rajoni i Dukagjinit në krahinën e Zetës.²

Ndarja tjetër ishte ajo e tetorit të vitit 1929 në të ashtuquajturat banovina, ku prej 9 sa ishin në Mbretërinë jugosllave, territori i Kosovës u nda në 3 prej tyre, në atë të Vardarit me kryeqendër Shkupin, atë të Moravës me kryeqendër Nishin dhe Zetës me kryeqendër Cetinën. Edhe kjo ndarje administrative territoriale sikur të tjerat ishte në shërbim të politikës serbe për ta thyer strukturën etnike, ngaqë shqiptarët nuk e përbënin shumicën e

¹ Jusuf Osmani, *Lënda arkivore për kolonizimin dhe reformën agrare në Kosovë, 1918-1941*, (Prishtinë: Etruria, 1996), 25; Liman Rushiti, *Ndarja territoriale dhe rregullimi administrativ i Kosovës, 1878-1941*, (Prishtinë: Instituti i Historisë, 2004), 101; Ramiz Abdyli, *Gjendja dhe pozita e klasës punëtore në Kosovë, (1918-1941)*, (Prishtinë: Instituti i Historisë, 1986), 28.

² Marenglen Verli, *Kosova në fokusin e historisë (studime, analiza, dokumente dhe 231 ilustrime)*, Vëllimi i dytë, (Tiranë: Botimpex, 2003), 216; Stefan Karastojanov, *Kosova (Një analizë gjeopolitike)*, (Shkup: Sermbe, 2007), 136; Ramiz Abdyli, “Gjendja dhe pozita e klasës punëtore në Kosovë ndërmjet dy luftërave botërore 1918-1941”, (Tezë doktrature), (Prishtinë: Fakulteti Filozofik, 1982), 36; Radoshin Rajoviq, *Autonomia e Kosovës*, (Prishtinë: Rilindja, 1987), 94.

popullsisë në kuadër të këtyre tri banovinave.³ Për këtë çështje shtetin shqiptar e kishte njoftuar Legata shqiptare në Beograd, ku i kishte dërguar një hartë administrative që e kishte botuar gazeta “Politika” dhe saktësonte ndarjen e tillë në këto tri banovina.⁴

Zbatimi i reformës agrare dhe i kolonizimit

Me ripushtimin e Kosovës në vjeshtën e vitit 1918, qarqet drejtuese të Beogradit rifilluan politikën e tyre për ta vënë në zbatim planin për asimilimin e popullsisë shqiptare. Një ndër mënyrat që ata synonin ta arrinin spastrimin etnik, shkombëtarizimin dhe sllavizmin e Kosovës, ishte me anë të kolonizimit me elementë sllavë, i cili kishte filluar qysh në vitin 1912.⁵ Qëllimi i fundit ishte që pakica serbe të kthehej në shumicë dhe shumica shqiptare të kthehej në pakicë përmes së ashtuquajturës reformë agrare, andaj në këtë vazhdimësi kolonizimi konceptohej nga Beogradi dhe Cetina si formë e shtypjes së shqiptarëve, për t’i detyruar ata të shpërnguleshin ose të asimiloheshin, d.m.th. ndryshimi i përbërjes etnike dhe sllavizimin e plotë të tyre.⁶ Sa i përket procesit të kolonizimit Mbretëria SKS e vazhdoi aty ku kishte mbetur para Luftës së Parë Botërore dhe tani kishte marrë vrull edhe më të madh, ngaqë qysh në shkurt të vitit 1919 Qeveria e Stojan Protiqit miratoi vendimin për “Dispozitat paraprake për përgatitjen e reformës agrare”, ku me anë të saj synohej zbatimi i reformës agrare, qëllim kryesor i saj ishte kolonizimi i Kosovës, që me anë të shpronësimeve t’u merrej toka shqiptarëve, ku shumica prej tyre e kishte mjet të vetëm që prej saj siguronin ekzistencën, duke u ballafaquar me një proces perfid dhe duke

³ Viron Koka. et al., *Historia e popullit shqiptar*, V. III, (Periudha e Pavarësisë 28 nëntor 1912 - 7 prill 1939), (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Toena, 2007), 447; Marenglen Verli, *Reforma agrare kolonizuese në Kosovë*, (Tiranë: Iliria, 1991), 16.

⁴ Arkivi i Ministrisë për Evropën dhe Punët e Jashtme (më tej: AMEPJ), Viti (më tej: V.) 1929, Dosja (më tej: D.) 419, fleta (më tej: fl.) 405. Raporte, njoftime, etj. të Legatës dhe konsullatave shqiptare në Jugosllavi, Ministrisë së Punëve të Jashtme të Shqipërisë mbi problemet politike, ekonomike, kulturore, etj.

⁵ Jusuf Osmani. “Kolonizimi në Kosovë i kolonëve “optantë” nga Shqipëria”, në Studime historike, Nr. 3-4, (Tiranë: Instituti i Historisë, 2006), 157; Skender Asani. “Viset lindore shqiptare nën pushtimin serb (1912-1915)”, në Studime shoqërore Nr. 2, (Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe Arteve e Kosovës, 2015), 240; Shyqyri Hysi, *Histori e trojeve dhe diasporës shqiptare*, (Tiranë: Shtëpia botuese e librit universitar, 2007), 67.

⁶ Petrit Imami. *Serbët dhe shqiptarët ndër shekuj*, Vëllimi I, (Beograd: Samizdat, 2016), 314; Verli. *Kosova në fokusin e historisë*, 107.

zbatuar masa të ndryshme persekutuese, shqiptarët detyroheshin të largoheshin me dhunë nga tokat e tyre.⁷

Kolonizimi dhe shpërngulja e shqiptarëve ishte një strategji e pandashme e pushtetit serb që synim i saj ishte spastrimi etnik dhe që të mbipopullohej e të krijohej një strukturë e pastër etnike serbe në trevat shqiptare. Një problem që kishte Mbretëria SKS ishte edhe ai i të drejtave të pakicave kombëtare.⁸ Po ashtu shqiptarët nuk gëzonin asnjë të drejtë kombëtare, por përkundrazi ato u minuan deri në pikën e fundit të ekzistencës së tyre edhe pse ishte në numër të madh, pra, mund të themi se nuk ishin pakicë fare, ngaqë përbënin numrin më të madh të banorëve pas serbëve, kroatëve dhe sllovenëve.⁹

Jugosllavia borgjeze ishte burg i vërtetë për pakicat kombëtare. Popullsia shqiptare, edhe pse më e madhja përnga numri, gjendej në pozitë shumë të vështirë. Ndaj popullit shqiptar zbatoheshin politike diskriminuese antinjerëzore, duke zbatuar një presion permanent ekonomik përmes reformës agrare e po ashtu dhe të skemës së tatimeve që jeta e përditshme bëhej më e vështirë dhe më e rënduar.¹⁰ Përveç masave të lartpërmendura, u zbatua edhe një metodë tjetër siç ishte çarmatosja e popullsisë që ishte një operacion që morën pjesë xhandarmëria dhe forcat ushtarake, e u përcooll më dhunime, plaçkitje, masakrime, djegie të fshatrave e internime të familjeve shqiptare, këto ekspedita ishin të vazhdueshme.¹¹

Kolonizimi i organizuar i Kosovës dhe i viseve të tjera shqiptare u intensifikua me Dekretligjin e 24 shtatorit të vitit 1920, që vlente vetëm për “viset e jugut”, pra ishte i destinuar vetëm për trevat shqiptare e maqedonase dhe në këtë mënyrë u krijua një hapësirë e re politike për terror. Politika e pushtetit serb mbi spastrimet etnike dhe e kolonizimit të tokave shqiptare u bë ndryshim i ndjeshëm i strukturës etnike të popullsisë. Shpërngulja e

⁷ Beqir Meta, et al., *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX (1920-1924)*, Vëllimi II, (Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike - Instituti i Historisë, 2019), 578.

⁸ Hivzi Islami, “Kosova përballë hegjemonizmit serb”, *Studime shoqërore* Nr. 7, (Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe Arteve e Kosovës, 2020), 10; Hakfi Bajrami, *Naçertania program politik serb që shpie në shfarosjen e shqiptarëve, 1844-1999*, (Prishtinë: 2004), 77.

⁹ Sabri Rexha, “Represioni mbi popullatën shqiptare të Vushtrrisë me rrethinë dhe rezistenca e saj (1918-1941), *Gjurmime Albanologjike*, Nr. 36-2006, (Prishtinë: Instituti Albanologjik, 2007), 167.

¹⁰ Ali Hadri, *Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave*, (Prishtinë: Akademia e shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 2003), 309; Ali Hadri. “Jehona dhe ndikimi i revolucionit të madh socialist të tetorit në Kosovë e Metohi me 1917-1941”, në *Përparimi*, Nr. 9-10, (Prishtinë: 1967), 1108.

¹¹ Hakfi Bajrami, *Kosova 1918-1941*, (Prishtinë: 2017), 97.

shqiptarëve nga trevat e tyre ka qenë e ndikuar direkt nga politika antishqiptare e diskriminuese.¹²

Nga dhuna e terrori vetëm në vitet 1918-1921, sipas të dhënave të raportuara nga “Komiteti i Kosovës” humbën jetën mbi 12 mijë shqiptarë, u burgosën e u internuan 22 mijë të tjerë, u dogjën rreth 6 mijë shtëpi, u asgjësuan e u grabitën vlera material të pallogaritshme.¹³ Rreth gjendjes së shqiptarëve në Kosovë dhe procesit të spastrimeve etnike që po ndodhnin, një rol me rëndësi ka dhënë Komiteti “Mbrojtja Kombëtare e Kosovës” dhe “Xhemijeti”.¹⁴ Një drejtim të veçantë në veprimtarinë e Komitetit “MKK” përbën organizimi i lëvizjes së armatosur për çlirim dhe bashkim kombëtar në Kosovë dhe në trevat e tjera shqiptare të pushtuara nga ushtria serbe.¹⁵

Duke luftuar për çlirim dhe bashkim kombëtar, nën udhëheqjen e Komitetit “Mbrojtja Kombëtare e Kosovës”, kryengritësit shqiptarë luftonin njëkohësisht për tokën dhe kundër gjenocidit e trajtimit çnjerëzor që pushteti ushtarak policor i Beogradit ia bënte popullsisë shqiptare.¹⁶ Në janar të vitit 1921, organet e pushtetit serb kishin vendosur që ta shtonin presionin ndaj shqiptarëve, ku në një proklamata që ishte shpallur u bënin thirrje të gjithë kryengritësve shqiptarë që të dorëzoheshin. Ndërsa, ata të cilët nuk do të dorëzoheshin, “ose do të vriteshin ose do të arrestoheshin, ndërsa familjet e tyre do të internoheshin”,¹⁷ kurse fshatarët do të dënoheshin nëse do t’i fshinin dhe ndihmonin kaçakët. Duke pushtuar fshatrat shqiptare, duke djegur shtëpitë dhe duke shkatërruar pasurinë, ushtria dhe xhandarmëria bënin mizori në popullsinë e pafajshme, vrisnin gra, fëmijë e pleq dhe shpërngulnin fshatra të tërë.¹⁸ Në Beograd llogarisnin se shpronësimi dhe varfërimi i shqiptarëve do të nxiste shpërnguljen dhe pakësimin e tyre numerik, kurse ardhja e kolonëve do të rriste numrin e popullsisë sllave, që në këtë mënyrë do të bëhej ndryshimi i strukturës

¹² Verli, *Kosova në fokusin e historisë*, 260; Jusuf Osmani, “Pushtimi dhe kolonizimi serb në trevat shqiptare ndër shekuj”, në Buletini, (Prishtinë: Fakulteti Filozofik, 2014), 239; Hakif Bajrami, *Politika e shfarosjes së shqiptarëve dhe kolonizimi serb i Kosovës (1844-1995)*, (Prishtinë, Qendra për Informimin e Kosovës, 1995), 18; Ramiz Abdyli, “Shpronësimi i fshatarësisë dhe kolonizimi serbo-malazez i trojeve etnike shqiptare (1912-1941)”, në Gjenocidi dhe aktet gjenocidiale të pushtetit serb ndaj shqiptarëve nga Kriza Lindore e këndeje, (Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 1995), 120.

¹³ ASHAK, F. Komiteti Mbrojtja Kombëtare e Kosovës, D. 35-1-51, Nr. 35/3, f. 201.

¹⁴ Noel Malcolm, *Kosova një histori e shkurtër*, (Prishtinë: 1998), 280.

¹⁵ Verli, *Kosova në fokusin e historisë*, 383.

¹⁶ Marenglen Verli, *Kosova sfida shqiptare në historinë e një shekulli*, (Tiranë: Botimpex, 2007), 165.

¹⁷ Malcolm, *Kosova ...*, 286.

¹⁸ Milovan Obradović, *Reforma agrare dhe kolonizimi i Kosovës (1918-1941)*, (Prishtinë: Instituti i Historisë, 2005), 177.

etnike.¹⁹ Për të gjitha këto ngjarje që po ndodhnin, Legata shqiptare në Beograd, më 1 tetor 1925, njoftonte institucionet e shtetit shqiptar rreth zbatimit të padrejtë dhe arbitrar të reformës agrare që po ndodhte në Kosovë dhe Maqedoni, ku disa persona kishin shkuar për t'u ankuar te qeveria jugosllave në Beograd dhe shqiptarëve po ju merrej toka pa asnjë shpërblim, e ajo tokë po u ndahej serbëve e malazezëve dhe mbi këtë bazë po bëhej kolonizimi në trevat me shumicë shqiptare.²⁰ Edhe relacione tjera të kohës vinin në dukje faktin se propaganda e autoriteteve serbe për largimin e kosovarëve nga vendet e tyre po intensifikohet nga aplikimi i reformës agrare dhe marrja e tokave kishte arritur kulmin. Shumë prej tyre janë shtrënguar nga autoritetet lokale që të shesin për pak të holla shtëpitë dhe tokat e tyre dhe të vinin në Beograd në Konsullatën shqiptare për të marrë viza për të shkuar në Shqipëri.²¹

Pushteti serb po zhvillonte një politikë kundër shqiptarëve. Gazetat e Beogradit shkruanin artikuj të ndryshëm propagandistues duke i quajtur shqiptarët myslimanë “turq”. Qeveria jugosllave po vepronte sistematikisht për t'i detyruar që të emigrojnë dhe kështu ta kenë homogjenitetin sllav në këto treva.²² Rezultat i drejtpërdrejtë i reformës agrare, politikës së kolonizimit dhe i mjeteve të dhunës që u përdorën mbi popullsinë shqiptare ishte shpërngulja e tyre nga trojet amtare.²³

Zbatimi i mjeteve grabitëse bëhet më rigoroz pas vitit 1927, menjëherë pas paktit të miqësisë italo-shqiptare. Po atë vit 1927, shtabi madhor jugosllav fillon të vërë në zbatim një plan kolonizimi me qëllime ushtarake. Për të arritur në kolonizimin e tokave shqiptare, qeveria jugosllave kishte nxjerrë ligje të posaçme të cilat i konsideron toka shtetërore dhe titujt e pronësisë quheshin të pavlefshme.²⁴ Kryekonsulli gjeneral i Shqipërisë në Shkup, Xhavit Leskoviku, më 19 tetor 1929 njoftonte Ministrinë e Punëve të Jashtme në Tiranë për gjendjen e vështirë të shqiptarëve të Kosovës, ku ndër të tjera deklaronte, se një pjesë e madhe e tyre janë shumë në gjendje të keqe, po i rrahin, po grabitin, ju marrin tokën,

¹⁹ Meta. et al., *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX*, V. II, 575-576.

²⁰ AMEPJ, V. 1925, D. 112, fl. 210-211. Raporte të Legatës Shqiptare në Beograd dërguar Ministrisë së Punëve të Jashtme, ku informon gjendjen e brendshme të Jugosllavisë.

²¹ AMEPJ, V. 1929, D. 413, fl. 29-30. Raporte të Legatës shqiptare në Beograd me Ministrinë e Jashtme në Tiranë, për intensifikimin e autoriteteve serbe për largimin e shqiptarëve nga trojet e tyre.

²² AMEPJ, V. 1925, D. 113, fl. 28-29. Korrespondencë e Legatës shqiptare në Beograd njoftonte institucionet shqiptare, rreth veprimeve të organeve të shtetit serb për shpërnguljen e shqiptarëve.

²³ Kristaq Prifti. *Gjenocidi dhe komplotet anti shqiptare të serbomëdhenjeve*, (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2017), 176.

²⁴ Hamit Kokalari. *Kosova djep i shqiptarizmit*, (Tiranë: Mesagjeritë shqiptare, 1943), 51.

ju thonë të largohen nga këtu, fyhen nga ardhja e kolonëve sllavë dhe prandaj nuk ju mbetet gjë tjetër pos të largohen nga vatrat e tyre ngaqë po mbesin në rrugë pa kurrfarë zgjidhje për jetesë”.²⁵

Prej vitit 1934 deri më kapitullimin e Jugosllavisë borgjeze monarkiste në luftën e prillit 1941 zgjati periudha e tretë e kolonizimit agrar në Kosovë. Atëherë pushteti konstatoi se politika shkatërruese dhe asimiluese e shqiptarëve nuk kishte pasur sukses, sepse me kolonizim nuk u ndërrua struktura nacionale në dëm të shqiptarëve.²⁶ Kurse sa i përket se në çfarë mase u realizua zbatimi i reformës agrare dhe kolonizimit në Kosovës sipas studiuësve M. Obradoviq, M. Verli, J. Osmani, A. Hadri dhe H. Islami, ata japin këto të dhëna: *“Të bazuar në shënimet statistikore, qeveria arriti që në Kosovë, në periudhën ndërmjet luftërave botërore, siç thuhej nevoja për reformë agrare t’i kufizojë rreth 129.212,94 ha tokë. Ndërsa, gjatë kësaj periudhe janë vendosur 13 482 familje me rreth 67 410 anëtarë në 594 vendbanime. Mirëpo numri është ende më i madh për arsye se këto statistika janë vetëm për familjet të cilëve zyrtarisht iu është ndarë toka”*.²⁷ Kurse, pak a shumë në këto shifra e vlerësojnë kolonizimin edhe H. Islami dhe po ashtu M. Obradoviq: *“Midis dy luftërave llogaritet që u bë kolonizimi i 11 000 familjeve me rreth 54 000 anëtarë, dhe rreth 12 000 anëtarëve tjerë si kolonistë të rëndomtë”*, pra *“sipas Ligjit mbi rregullimin e marrëdhënieve agrare 14 080 familje kanë fituar 58 306,59 ha tokë, ose mesatarisht nga 4.13 ha për familje”*.²⁸

Kurse një pasqyrë më të detajuar rreth kolonizimit japin studiuesit Hadri e Verli: *“Deri në fund të tetorit të vitit 1940, sipas shënimeve të Drejtoratit suprem të reformës agrare në Shkup, gati në mbarë territorin e “viseve jugore” janë arritur këto rezultate në lëmin e reformës agrare dhe kolonizimit: drejtoratet agrare në Pejë, Ferizaj, Mitrovicë, Prizren e Shkup kanë marrë për nevoja të reformës agrare 381 245 hektarë tokë kolonistëve, vullnetarëve, optantëve dhe autokolonistëve (17 679 familje) u janë dhënë 142 588 ha, kurse 30 582 familje të çifligarëve, vendasve, punuesve të tokës, pronarëve të vërtetë, si ndërrim në bazë të nenit 34 të Ligjit mbi kolonizimin kanë marrë gjithsej 88 115 ha, 289 shkolla popullore fillore kanë marrë 430 ha, 467 ha ente publike dhe ekonomi shembullore 10 930 ha, kurse ushtria dhe xhandarmëria 1 451 ha, 53 ha fshatarëve iu dhanë për merana 57 345*

²⁵ AMEPJ, V. 1929, D. 560, fl. 20. Kryekonsulli Gjeneral i Shqipërisë në Shkup Xhavit Leskoviku njoftonte Ministrinë e Punëve të Jashtme në Tiranë për gjendjen e vështirë të shqiptarëve të Kosovës.

²⁶ Osmani. *Lënda arkivore*, 33.

²⁷ Osmani. *“Pushtimi ...”*, 238.

²⁸ Hivzi Islami. *Dimensioni demografik i çështjes së Kosovës*, (Prishtinë: Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i Kosovës, 1997), 180; Obradoviq. *Reforma agrare...*, 265.

ha, e për rrugë 7,319 ha.²⁹ Deri më 31.12.1938 ishin sekuestruar në rrethin e Mitrovicës 3 540 ha të Vuçitërnës 11 756 ha; të Drenicës 14 294 ha; të Prizrenit 17 956 ha; dhe të Llapit 7 057 ha. Një vit më vonë, deri më 31.12.1939, ishin sekuestruar në rrethin e Pejës 17 130 ha, të Istogut 15 356 ha; të Gjakovës 43 102 ha; të Podrimës 21 188 ha. Kurse në rrethet e Ferizajt, Prishtinës, Gjilanit, Podgorës (Suharekës) dhe Kaçanikut, që i përkasin viti 1937, janë përkatësisht 6 079 ha, 19 048 ha, 12 768 ha, 2 015 ha, 775 ha.³⁰

Shpërngulja e shqiptarëve mbas viteve të ‘30-ta të shek. XX

Në vitet e ‘30-ta procesi i shpërnguljeve vazhdoi me një ritëm të shpejtuar dhe kishte një intensifikim të veprimeve. Shpronësimi i popullsisë agrare shqiptare mori përmasa shqetësuese ku toka shqiptare ishte kufizuar në mënyrë të madhe, numri i kolonëve vinte duke u shtuar, kurse shqiptarët vazhdonin shpërnguljet e tyre pa kthim. Sidomos pas sanksionimit të ligjit të vitit 1931 mbi kolonizimin, me plotësim ndryshimet që iu bënë në vitin 1933.³¹

Përveç organeve të pushtetit funksionin edhe organizata terroriste siç ishte “Narodna Odbrana”. Kjo organizatë veprimtarinë e saj e zhvilloi sipas interesave të pushteti serb dhe programit të tyre: 1. ndalimi i përdorimit të çdo gjuhe që s’është serbe; 2. mbylljen e shkollave që nuk janë serbe; 3. frikësim dhe persekutime ndaj njerëzve të njohur për kundërshtar të programit; 4. kolonizim i viseve joserbe me emigrantë nga Mali i Zi e Hercegovina; 5. vrasje, plaçkitje, çnderim i kundërshtarëve të saj e marrje të pasurive etj.³² Për zbatimin e reformës agrare në Jugosllavi janë krijuar disa zyra të cilat përmblihen në zbatimin e kësaj reforme si, Zyra e reformës dhe Gjykatoria agrare figurojnë si zyrë autonome në mënyrë që veprimet dhe vendimet të marrin formën e prerë dhe të përvokueshme.³³

²⁹ Ali Hadri. “Marrëdhëniet agrare dhe lufta e PKJ-së në Kosovë-Metohi kundër reformës agrare të padrejtë të Jugosllavisë borgjeze”, në Përparimi, Nr. 9-10, (Prishtinë: 1964), 594-595.

³⁰ Verli, *Reforma agrare ...*, 96-97.

³¹ Meta. et al., *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX*, V. III, 597; Obradoviq. *Reforma agrare ...*, 109.

³² AMEPJ, V. 1930, D. 194, fl. 10-11. Tre famullitarët njoftonin kryeministrin Kota edhe rreth veprimtarisë së organizatës “Narodna Odbrana”.

³³ AMEPJ, V. 1936, D. 165, fl. 58. Raport i konsullit shqiptar në Manastir, drejtuar ministrit të Punëve të Jashtme në Tiranë, rreth aplikimit të reformës agrare në Jugosllavi, Manastir, 20 mars 1936.

Prandaj, gjysma e dytë e viteve të '30-ta të shekullit XX, ishte edhe më e rëndë, ngaqë duke parë që nuk arrihej qëllimi i tyre e sidomos pas ardhjes në pushtet të kryeministrit Milan Stojadinoviçit, filluan një politikë radikale duke ashpërsuar masat dhe duke synuar një shpërngulje masive të shqiptarëve.³⁴ Duke bërë analiza analistët serbë të profileve të ndryshme, në bazë të statistikave sekrete erdhën në përfundim se shqiptarët gjithnjë dominonin në trojet e tyre etnike.³⁵ Gjatë këtyre viteve hartuan projekte e elaborate të shumta, ku u angazhuan një numër i madh i shtresave të ndryshme të shoqërisë serbe, si ata të elitës politike e ushtarake ashtu edhe të profesioneve të ndryshme. Kështu organizimi i kësaj iu ngarkua “Klubit Kulturor Serb”.³⁶ Deri në vitin 1941 nga ky klub dolën njëmbëdhjetë programe për likuidimin e shqiptarëve, e përbashkët e të gjitha programeve do ishte zgjedhja e gjenocidit si masë për spastrimin etnik që organet e pushtetit serb do ta përdornin ndaj popullsisë shqiptare.³⁷ Me projektet shoviniste serbe ndaj shqiptarëve u dalluan sidomos: Borivoje Panjevac, Gjoko Perina, Orestije Kërstiq, Atanasie Urosheviq, Vasa Çubriloviç, Ivo Andriq, Ivan Vukotiq, Stefan Molieviq, e krye çetniku Drazha Mihajolliviç.³⁸

Padyshim figura më famëkeqe ishte Vasa Çubriloviç, ku në vitin 1937 hartoi elaboratin e tij gjenocidial “Shpërngulja e shqiptarëve”, ku këtë qeveria serbe e mbështeti dhe e bëri platformë që filloi ta zbatonte, synimi i të cilit ishte eliminimi i shqiptarëve në mënyra të ndryshme, kolonizimin, shpërnguljen tërësore të shqiptarëve dhe spastrim etnik në viset shqiptare në Mbretërinë jugosllave, përdorimin e të gjitha mënyrave të dhunës dhe terrorit.³⁹ Pra, elaborati i tij është emblematika e politikës së serbizimit të dhunshëm me anë të formave shtypëse dhe diskriminuese.⁴⁰ Ai theksonte se

³⁴ Armend Mehmeti, *Diplomacia e Britanisë së Madhe në marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave, 1919-1939*, (Tiranë: Instituti i Historisë, 2020), 380-381.

³⁵ Emine Arifi-Bakalli, *Çështje nga historia modern dhe bashkëkohore shqiptare*, (Prishtinë: Instituti Albanologjik, 2011), 70.

³⁶ Zamir Shtylla, “Aspekte të politikës së shpërnguljes me dhunë të shqiptarëve nga Kosova në vitet 1936-1941”, *Shpërnguljet e shqiptarëve gjatë shekujve*, (Prishtinë: Shoqata për Kthimin e Shqiptarëve të Shpërngulur nga Kosova – Seksioni për hulumtime shkencore, 1992), 187.

³⁷ Hakif Bajrami, “Programet serbe për likuidimin e shqiptarëve 1941-1945”, në *Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore (Përmbledhje studimesh)*, (Prishtinë: Instituti i Historisë, 2014), 26.

³⁸ Hajredin Hoxha, *Afirmimi i kombësisë shqiptare në Jugosllavi*, (Prishtinë, Rilindja, 1983), 45.

³⁹ Hivzi Islami, *Kosova dhe shqiptarët çështje demografike*, (Prishtinë: 1999), 162.

⁴⁰ Mirko Gremk, Marc Gjidara, Neven Šimac, *Spastrimi etnik (Dokumente historike mbi një ideologji serbe)*, përkthyer nga Beqir Ajazi, (Tiranë: Botimet 55, 2010), 51.

duhej një nxitje e përkushtim ndaj Turqisë dhe Shqipërisë dhe të shoqërohej me trysni sa më të fortë politike e shtetërore: me ligje dhe pa ligje duhet “*t’u helmohet sa më shumë jeta e shqiptarëve mes nesh*”.⁴¹ Në Beograd më 1933 do të fillojë puna rreth përpilimit të një konvente që do të kishte për pasojë shfarosjen e shqiptarëve të Kosovës duke i depërtuar në viset e Turqisë.⁴² Kurse vetë kryeministri Stojadinović do ta vizitonte Turqinë në vitin 1936, vizitë kjo që shërbeu edhe për afrim më të madh mes dy shteteve dhe hapa konkret drejt realizimit të një marrëveshjeje për shpërnguljen e shqiptarëve.⁴³ Rreth realizimit të një marrëveshjeje të tillë, për këtë çështje ishte njoftuar ministri i Jashtëm shqiptar, Fuad Asllani, nga konsulli shqiptar në Stamboll, Shaqir Harjullahu, ku sipas informatave që kishte ai, palët janë në diskutim rreth shpërblimit të tokave dhe shpenzimet e udhëtimit nga Kosova dhe sistemimit në Turqi.⁴⁴

Përgatitjet rreth hartimit të një konvente për dëbimin e shqiptarëve nga trojet e tyre në drejtim të Turqisë, u arrit dhe u nënshkrua në Stamboll, më 11-13 korrik 1938, e njohur si Konventa Jugosllavo-Turke⁴⁵, ku bartës të këtyre ndërmarrjeve me karakter gjenocidi ishin edhe institucionet kulturore dhe ushtarake serbe. Kjo konvente synonte deportimin e mbi 40 000 familjeve shqiptarëve për në Turqi.⁴⁶ Numri i emigrantëve që do të shkojnë në Turqi do jetë 250 000, kurse transporti i emigrantëve synohej të fillonte në fund të vitit ose në fillim të vitit 1939.⁴⁷ Por, konventa nuk ishte miratuar në Parlamentin turk për shkak të vdekjes së kryetarit të Turqisë, Mustafa Qemal Atatürk, më 10 nëntor të vitit 1938, e cila i paralizoi aktivitetet e politikës ndërkombëtare të shtetit turk dhe më kryesorja problemet

⁴¹ Rexhep Qosja, *Shpërngulja e shqiptarëve sipas programeve kombëtare serbe*, (Tiranë: Toena, 2005), 11.

⁴² Hakif Bajrami, *Programe për luftimin e kaçakëve dhe shfarosjen e shqiptarëve (1924-1930)*, (Prishtinë: Faik Konica, 2019), 209.

⁴³ Emine Arifi-Bakalli, “Përballja e Shqipërisë me pozitën e shqiptarëve në jugosllavi (1935)”, në *Studime historike*, Nr. 1-2, (Tiranë: Instituti i Historisë, 2021), 140.

⁴⁴ *AMEPJ*, V. 1936, D. 165, fl. 280. Raport i ministrit Fuqiplotë shqiptar në Stamboll, Shaqir Hajrullahu, drejtuar ministrit të Punëve të Jashtme, Fuad Asllani, Stamboll, 24 dhjetor 1936.

⁴⁵ *AMEPJ*, V. 1938, D. 105, fl. 206. Përkthim i fletores “TAN”, nr, 1150 i datës 12 korrik 1938; Meta. et al., *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX*, V. III, 594-595.

⁴⁶ *ASHAK*, F. Diplomatik i Ministrisë së Jashtme të Jugosllavisë, Ambasada Jugosllave në Turqi, V. 1939, Kutia 3, D. 2, f. 65-66.

⁴⁷ *AMEPJ*, V. 1938, D. 105, Fl. 207. Përkthim i fletores “TAN”, nr, 1151 i datës 13 korrik 1938.

financiare që po përballej në këtë kohë.⁴⁸ Rrethanat e luftës në botë ndikuan që Turqia të mos i pranojë të shpërngulurit nga Jugosllavia.⁴⁹

Por edhe gjatë kësaj periudhe, nga viti 1938 deri në shkatërrimin e Mbretërisë jugosllave, qarqet serbe nuk ndalën, edhe pas ardhjes në pushtet të kryeministrit Cvetković, ato vazhduan terrorin dhe gjenocidin ndaj shqiptarëve.⁵⁰ Në vitin 1938 deri më 1940, u ndërmorën aksione të mbledhjes së armëve që u shoqëruan me dhunë e presione me qëllim që të shpërnguleshin.⁵¹ Por, mungesa e mjeteve financiare dhe sidomos shpërthimi i Luftës së Dytë Botërore ndikuan që të pengohej shpërngulja e plotë e planifikuar e shqiptarëve,⁵² më pas përmbajtja e Konventës së vitit 1938, shërbeu si bazë për marrëveshjen Tito-Kyprili e vitit 1953, e cila i parapriu shpërnguljeve të reja masive drejt Turqisë, në vitet '50-'60.⁵³ Një tjetër faktor i rëndësishëm që pengoi shkombëtarizimin e Kosovës dhe viseve tjera shqiptare, padyshim ishte edhe qëndresa që shqiptarët e organizuan në forma të ndryshme gjatë gjithë periudhës në vitet 1918-1941.⁵⁴

Disa statistikat të popullsisë shqiptare në SKS-Jugosllavi

Në bazë të statistikave numri i shqiptarëve në Mbretërinë jugosllave (1921) duhej të ishte rreth 900 000. Disa hulumtues flasin për numrin prej 700 000 deri në 1 milion pjesëtar të kombësisë shqiptare në vitet e njëzeta të shek. XX. Fan Noli, në artikullin e tij në 1929 për shpërnguljen e popullsisë shqiptare në Jugosllavi, shkruan se ekziston tërësia kompakte e popullatës, e cila e kalon numrin e asaj të Shqipërisë së pavarur dhe të cinguar nga marrëveshjet. Fjala është për 1 milion shqiptar në Jugosllavi.⁵⁵ Autorit H. Kokalari thotë se: "*Sipas statistikave turke dhe austriake dhe sipas shumicës së autorëve, numri i shqiptarëve që banojnë në tokat e ish-shtetit jugosllav arrin rreth 800 000 frymë*".⁵⁶ Po ashtu edhe studiuesi H. Islami vlerësonte që statistikat jugosllave nënvlerësonin numrin real të shqiptarëve,

⁴⁸ Imami, *Serbët dhe shqiptarët...*, 499.

⁴⁹ Hivzi Islami, *Spastrimet etnike, Politika gjenocidiale serbe ndaj shqiptarëve, (Shqyrtime, komente, elaborate, dokumente)*, (Pejë: Dukagjini, 2003), 187.

⁵⁰ Verli, *Reforma agrare...*, 80-81.

⁵¹ Meta. et al., *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX*, V. III, 556.

⁵² Islami, *Dimensioni...*, 182.

⁵³ Marenglen Verli, *Shqipëria dhe Kosova - Sfida e një aspirote*, Vëllimi I, (Tiranë: Botimpex, 2007), 300.

⁵⁴ Verli, *Kosova në fokusin e historisë*, 101.

⁵⁵ Mikel Ndreca, *87 vjet terror dhe gjenocid shtetëror (1912-1999)*, (Prishtinë: 2001), 179.

⁵⁶ Hamit Kokalari, *Kosova djep i shqiptarizmit*, (Tiranë: Mesageritë shqiptare, 1943), 42.

andaj jep shifra sipas studiuesve shqiptarë të kohës, si: “*Jakov Milaj (1944) numrin e shqiptarëve në Jugosllavinë e viteve të ‘30-ta e vlerëson midis 700 000 dhe 900 000 vetë, ndërsa famullitarët shqiptarë Gjon Bisaku, Shtjefën Kurti dhe Luigj Gashi (1930) e vlerësojnë midis 800 000 deri në 1 milion banorë*”.⁵⁷

Sa i përket statistikave të popullsisë në Jugosllavi të vitit 1931, Konsullata e Mbretërisë shqiptare në Manastir njoftonte Ministrinë e Jashtme në Tiranë, se në këto statistika nuk janë përfshi shqiptarët e Shkupit dhe Manastirit, ku konsideroheshin si turq dhe boshnjakë, kurse këta të gjithë flasin gjuhën shqipe që ishin 478 640 banorë. Konsulli deklaronte më tej se duke i parë këto statistika nuk donin komente mbi këtë utopi.⁵⁸ Ministria e Punëve të Jashtme në Tiranë posedon një statistikë të regjistrimit të popullsisë në Jugosllavi të nxjerrë nga kalendari mysliman (Takvimi) për vitin 1934 në Sarajevë, ku paraqitet kjo strukturë e numrit të popullsisë shqiptare me 517 470 banorë.⁵⁹ Kurse Rauf Fico, si ministër i ngarkuar me punë në Beograd, njoftonte Ministrinë e Jashtme të Shqipërisë, se këto statistika janë të paqëndrueshme në realitet, sepse në Jugosllavi gjenden mbi 800 000 banorë shqiptarë, pra kishte zvogëlim të numrin të tyre në Jugosllavi.⁶⁰

Në kudër të statistikave të numrit të shqiptarëve që jetonin në Jugosllavi vlen të theksohet edhe një korrespondencë që Ruf Fico si ministër shqiptar në Beograd, ia dërgon Ministrisë së Jashtme në Tiranë, dy raporte të Këshillave të Ulemave në Jugosllavi, si dhe aktivitetit të rrethit të Komunitetit Mysliman të Shkupit. Sipas këtyre raporteve në një formë zyrtare në Jugosllavi banojnë 841 636 myslimanë, dhe se duke ia shtuar shumë maksimume që mund të jenë 150 000 turq (që është pretendim i Legatës turke), kuptohet se të tjerët janë 700 000 shqiptarë. Po ashtu mund t’i shtojmë një shifër mjaft me rëndësi duke llogaritur ata që nuk janë regjistruar dhe sipas Ficos pa asnjë dyshim në Kosovë jetojnë 700 000 myslimanë shqiptarë, e po ashtu duke e rritur edhe shifrën për 40 000

⁵⁷ Islami, *Dimensioni...*, 227.

⁵⁸ AMEPJ, V. 1933, D. 214, fl. 3. Raport i Legatës shqiptare në Jugosllavi, dërguar Ministrisë së Punëve të Jashtme, mbi përgënjeshttrimin e lajmeve lidhur me statistikat e popullsisë në Jugosllavi.

⁵⁹ AMEPJ, V. 1932, D. 148, fl. 1. Statistika e regjistrimit dhe përbërjes së popullsisë jugosllave që është nxjerrë në Sarajevë nga kalendari mysliman për vitin 1934.

⁶⁰ AMEPJ, V. 1933, D. 214, fl. 5. Raport i Legatës shqiptare në Jugosllavi, dërguar Ministrisë së Punëve të Jashtme, mbi përgënjeshttrimin e lajmeve lidhur me statistikat e popullsisë në Jugosllavi.

shqiptarë të besimit katolik.⁶¹ Kurse sa i përket shqiptarëve, sipas statistikave të Ministrisë së Jashtme të përpiluar nga organet e Ministrisë së Jashtme shqiptare rezulton se numri kalon mbi 800 000 banorë, ndërsa kryekonsullata shqiptare në Shkup jep shifrën prej 827 736 dhe Legata shqiptare në Beograd 866 649 banorë shqiptarë.⁶²

Pasojat e kësaj politike të tërë të aparatit shtetëror serb, ishin shumë të rënda dhe të vështira që ndikuan dhe ndryshuan jetën e shqiptarëve, ishte shkatërrimi i fshatrave të tërë, shkatërrimi i ekonomive të ndryshme, e pasojat ishin të ndjeshme në çdo sferë të jetës. Por, prapëseprapë duke pas parasysh të gjitha aktet dhe veprimet e gjaaë e të pandërprera të autoriteteve serbe gjatë gjithë kësaj periudhe, arritën deri në një pikë dobësimin e kompaktësisë shqiptare, arritën të bënin shpërnguljen e qindra mijërave shqiptarëve e zëvendësimin e tyre me kolonë sllavë, por asnjëherë nuk arritën atë që kishin shpresuar, thyerjen totale të strukturës etnike shqiptare. Pra, nuk arritën ta përmbysnin dominimin e shqiptarëve në Mbretërinë jugosllave.

⁶¹ *AMEPJ*, V. 1933, D. 491, fl. 1-2. Korrespondencë ndërmjet Legatës shqiptare në Beograd dhe Ministrisë së Punëve të Jashtme, mbi dërgimin e dy raporteve të aktivitetit të Këshillave të Ulemave në Jugosllavi, si dhe aktivitetit të rrethit të Komunitetit Mysliman të Shkupit.

⁶² *AMEPJ*, V. 1938, D. 107/1, fl. 464-469. Raport i hartuar nga Ministria e Jashtme shqiptare rreth numrit të shqiptarëve në Jugosllavi, Tiranë, 8 prill 1938.